

Nagy Miklós Mihály*

KÁRPÁTALJA A MAGYAR HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZBAN

*THE TRANS-CARPATHIAN REGION IN HUNGARIAN MILITARY
GEOGRAPHY*

ABSTRACT

The Trans-Carpathian region was a geographical periphery throughout the history of Hungary and, as a functional space due to its geographical location, it played a relatively less important role in Hungarian history than other regions in the Carpathian Basin. However, this geographical periphery had gained more weight in certain historical eras from a military geographical aspect. External political forces, as well as social and political processes inside and outside the Carpathian Basin, suddenly increased the landscape's military geographical energy. As a result, Rákóczy's war of independence had its core area in this region. The Trans-Carpathian region functioned as an important area of defense mainly during the Mongol invasion of 1241-1242 as well as during the two World Wars, while it also sporadically became the focus of attention during Hungary's larger revolutions and wars of independence (1848-1849, 1918-1919, 1956). The present study discusses these changes in geographical function based on military purposes. In addition, it also considers the notion of Gyula Prinz regarding the northeastern regions of the Carpathian Basin – similarly to the western ones – as being areas of foreign cultural influence. However, the extent and strength of this influence greatly depended on the condition and power of states on the other side of the Carpathian Mountains. Thus, the changes in the political spatial structure of Eastern Europe also need to be noted.

1. Egy hadtörténeti földrajzi régió

A Kárpát-medencei magyar hadtörténelemnek sajátos, látszólag periférikus térsége a medencerendszer észak-keleti része, amely az elmúlt száz évben Kárpátalja néven gyökeresedett meg történelmi és geográfiai ismereteinkben. E vidék földrajzi elhelyezkedéséből eredően általában csekély szerepet játszott háborúkban gazdag hadtörténelmünkben. Mindemellert egyes történelmi időszakokban e földrajzi periféria jelentősen felértékelődött, magterületté vált. A külső politikai erők, a Kárpát-medencén belüli és azon kívüli társadalmi, politikai folyamatok hatására olykor hirtelen megnőtt a vidék katonaföldrajzi tájenergiája, funkcionális tájként kiemel-

* Dr. Nagy Miklós Mihály, PhD (földtudományok), CSc (hadtudomány), címzetes egyetemi docens, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem

kedett környezetéből, hogy a háborús viszonyok megszűntével ismét földrajzi és katonaföldrajzi perifériává süllyedjék. Miként majd látjuk, a funkcionalitás szempontjából e váltakozás jelentős állomásai, a Rákóczi-szabadságharc magterületének itteni kialakulása, a tatárjárás, majd az első és a második világháború során, s nem utolsósorban nagy szabadságharcaink alatt a védelmi szerep felerősödése rövid időszakokra a figyelem középpontjába emelte Kárpátalját. Tanulmányunkban e hadtörténeti földrajzi fel- és leértékelődés váltakozásait vesszük számba, miközben éppen Kárpátalja példáján keresztül igyekszünk rámutatni: a térszerveződési folyamatokban katonai és hadtörténeti szempontból éppen úgy érvényesül a periféria és magterület váltakozása, mint a társadalomföldrajz egészében.

A Kárpátalja hadtörténeti földolgozásakor hangsúlyoznunk kell, hogy esetében nem a szokásos történeti földrajzi fogalomról, a szerves térfejlődés útján kialakult régióról van szó. 1849 előtt a történelmi Szepes vármegye négy járásának egyikét nevezték kárpátaljai járásnak.¹ A mai értelemben vett Kárpátalja elnevezése a cseh nyelvből történő tükörfordítás (Podkarpatsko) következményeként terjedt el, az első világháborút követően, amikor az Északkeleti-Kárpátok és belső előterük Csehszlovákiához tartozott. Földrajzi értelemben véve mesterségesen, a nagyhatalmi politika által kialakított politikai-közigazgatási háttérű nagytáj, amely 1945 után az egykori Szovjetunióhoz, később pedig a mai Ukrajnához került: a Tisza és a Kárpátok közötti területet jelenti. Földrajzi meghatározása nem egységes, amennyiben felfogható a Tisza felső vidéke és az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán elterülő országrésznek éppúgy, mint a már említett hegyvidéki előtérnek, vagy éppen Ukrajna Kárpátokon inneni közigazgatási egységeként is.² A Kárpát-medence egészét feldolgozó új földrajzi szintézisünk régióként tartja számon.³

Haditörténeti földrajzi szempontból pusztán a Kárpátok és a Tisza közötti felfogása nem értelmezhető, mert ebben az esetben elsősorban a Felső-Tisza-vidék (a Felső-Tisza-síksága) államhatárokkal (magyar-ukrán, szlovák-ukrán, magyar-szlovák) szabdaltságot jelent. Államterünkben a mai magyar tájkataszter 1.6.11. jelű Beregi-síkja esik bele.⁴ Holott a Kárpát-medence északkeleti szegletének haditörténelme egységes folyamatként részben nem választható el a medencecsoport egészétől, részben pedig sokkal nagyobb területre terjed ki, mint pusztán a Kárpátok, a Tisza, valamint a mai szlovák-ukrán, magyar-ukrán, továbbá a magyar-román államhatárok által körülkerített, s a természetföldrajzi viszonyok figyelembevétel nélkül meghatározott vidék. Úgy véljük, hogy Csorba Csaba a Hegyalja haditörténelmét feldolgozó művének a Rákóczi-szabadságharc eseményeit ábrázoló térképmelléklete jól szemlélteti, hogy a Kárpátalja hadtörténelme csak a környező vidékek együttes értelmezésével írható le.⁵ Történeti földrajzunkban Csüllög Gábor a Kelet-Tisziáninnen terminus technicusával írta le e vidéket, és azt a Felvidék keleti történeti régiójaként határozta meg.⁶

Kárpátalja hadtörténelmi eseményei tehát nem pusztán a mai értelemben vett politikai közigazgatási, alföldi jellegű tájra szorítkoznak, hanem annak tágra vett földrajzi környezetére, a szomszédos vidékekre is. Ennek oka, hogy a katonai tevé-

kenységek a történelem folyamán csak nagyon kevés esetben szorítkoztak egyetlen pontra, helyette általában valamilyen magas katonaföldrajzi helyzeti energiájú objektumra és annak környezetére is kiterjedtek. A különböző időszakok hadszínterei méretükben folyamatosan növekedtek⁷ – ez a hadtörténelemben végig megmutató tendencia –, de ez még nem jelentette azt, hogy ne lettek volna bennük fontos földrajzi pontok. Valójában azt a jelenséget figyelhetjük meg, hogy az egyes, katonailag fontos geográfiai pontokhoz szervesen hozzátartozik szűkebb és tágabb környezetük is, és minél nagyobb a fegyveres küzdelem színtere, annál több ilyen pontot találunk, annál nagyobb lesz maga a hadszíntér. Ez természetesen öngerjesztő folyamatot generál, amelynek mindig az adott történelmi időszak hadügyének fejlettsége, katonai technikai és eljárásbeli lehetőségei szabnak határt. Summa summarum ebben rejlik az újkori hadügy térfelfogásának lényege, amely a fegyveres küzdelem színterét – éppúgy természeti, mint társadalomföldrajzi szempontból – szerves geográfiai egységként fogja fel. Ez tükröződik Carl von Clausewitz hadszíntérfelfogásán is, amikor azt a háború területének egy részeként írja le, de olyan részként, amely egyfelől maga önálló egység, másfelől pedig része egy nagyobb egységnek. Kis egész a nagy egészben.⁸

Amennyiben a fentieket kivetítjük Kárpátalja hadtörténelmi földrajzára, akkor a következő képletet kapjuk. Általánosan tekintve – egészen a második világháborúig, sőt egyes vonásaiban még annak folyamán is – a Kárpát-medencében vívott háborúink hadszínterei igazodtak a medencecsoport fő elemeihez (Központi-nagy-medence, Nyugati-nagy-medence, Erdélyi-medence). A magyarországi hadszínterekhez – és ennek eklatáns példája a török hódoltság, valamint a Rákóczi-szabadságharc térbelisége – nemcsak a belső alföldi és dombsági, középhegységi térszínnek, hanem a zárt, széles hegykeret is hozzátartozott: a nagyobb egész egészének kisebb alkotóeleme, vagy elkülönült része. Magyarország északkeleti területei sohasem alkottak önálló hadszínteret, hanem ennek csak egy kisebb területét, amely – mint szerves katonaföldrajzi egész – magában foglalta a Kárpátok ívének egy darabját (nagyjából a Beszkid-hágótól az Északi-Tatár-hágóig terjedő szakaszát), valamint e hegyív előtti belső oldal alföldi és dombsági, közép-hegyvidéki területeit. Ezek déli határául szolgálhat a Tisza, a Sajó torkolatától a Máramaros-sziget és Rahó közötti kanyarulatáig. Míg a mai értelemben vett Kárpátalja a valamikori Ung, Bereg, Ugocsa vármegyéket és Máramaros nagyobb részét, továbbá Szabolcs és Szatmár vármegyék néhány községét foglalja magában,⁹ addig az általunk kijelölt északkeleti országrész ennél jóval nagyobb: Sáros vármegye keleti fele, Zemplén, Ung, Bereg északi vármegyék, Ugocsa, Máramaros nyugati területei, Abaúj-Torna vármegye. Ez jelentős részben lefedi a 17. századi Partium, valamint a rövid időszakokban Erdélyhez tartozó hét vármegyét, és lényeges, kiemelendő elemét jelenti történelmi tájunk, a Tokaj Hegyalja.¹⁰ Az utóbbi a kora újkori magyar hadtörténelem jelentős színtere.

Az általunk Magyarország térszerkezetében – hadtörténelmi földrajzi szempontból – elkülönített terület két részre bontható. A katonai szakma funkcionális

szemléletmódja szerint elválasztandó az Északkeleti-Kárpátok széles, zárt politikai földrajzi határvidéke, valamint ennek már említett belső előtere. A hegyvidéki terület az általános vélekedés szerint elsősorban védelmi földrajzi funkciót feltételez. A Kárpátok valóban kedvező lehetőséget nyújtanak a belső medencecsoport katonai oltalmazására. Ám rá kell mutatnunk arra, hogy a magyar társadalom történeti és földrajzi tudatában tévesen él a Kárpátok misztifikált védelmi ereje. E képen árnyalnunk kell, mert a Kárpátok láncá politikai földrajzi szempontból valóban élesen elkülöníti a külső és a belső oldalakon elhelyezkedő nagytájakat, ám ez katonai szempontból egyáltalán nem azonos a tökéletes, mondhatnánk abszolút, természet nyújtotta védelemmel. Prinz Gyula államföldrajzában hívta fel arra a figyelmet, hogy a Kárpátok természetes határvidékén 40 jelentős hágó található (ezek egymástól mért átlagos távolsága 37,5 km: katonai szempontból a hágók nagy sűrűségéről beszélhetünk).¹¹ Ami azt jelenti, hogy a Kárpátok íve és így az Északkeleti-Kárpátok is csak abban az esetben nyújtanak valódi védelmet, ha azokat katonai erők is megszállják.

Az általunk vizsgált vidék, amelyet hadtörténeti földrajzi szempontból – talán nem túlzás, ha ezzel a megjelöléssel élünk – Felső-Tiszavidéki katonai régióknak nevezünk, térbeli funkcióját tekintve legfőképpen átmeneti terület, a Központi-nagymedence északkeleti sarka, amely éppen földrajzi elhelyezkedéséből eredően csekély mértékben gyakorolható hatást hadtörténelmünkre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen jelentéktelen funkciójú táj lett volna. A mérsékelt hadtörténeti földrajzi hatás markáns bizonyítéka, hogy a magyar nemzet sorsát hosszú időre meghatározó jelentős ütközeteink zöme ugyan a Központi-nagymedence területére esik, ám a Felső-Tiszavidéki katonai régió területén alig találunk ilyet, miközben ez is hadak járta vidék. Még az ehhez köthető legjelentősebb csatánk, a muhi ütközet (1241)¹² is csak erőltetetten illeszthető bele a hadtörténeti régióba, hiszen annak éles elválasztó vonal nélküli határsávjára esik. A másik jelentős hadtörténelmi eseményünk az Abaúj vármegyei Rozgony mellett vívott ütközet (1312) szintén a peremen zajlott le. Amennyiben feltétlenül katonaföldrajzi értelmezést akarunk adni a Felső-Tiszavidéki katonai régióknak, akkor azt a már említett Carl von Clausewitz fő műve – A háborúról – Hatodik könyvének huszonharmadik fejezete alapján tehetjük meg. A 19. század porosz katonai teoretikusa itt foglalkozott a hadszíntér döntő fontosságú pontjaival. Helyes katonai szemmértékével egyértelműen leszögezte: „...Egy ország legjobb kulcsa többnyire maga az ellenséges hadsereg, és különösen kedvező feltételek szükségesek hozzá, hogy a terep fogalma a haderő fölé kerekedjék. Ezeket a feltételeket két hatásból ismerhetjük fel: először a haderő a terep segítségével erős harcászati ellenállásra képes, másodsor az állás az ellenség összekötő vonalát hamarabb fenyegeti, mint ő a miénket...”¹³ Amennyiben helyesen értelmezzük Clausewitz fenti sorait, akkor ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a hadszíntérnek az a pontja, amelynek birtoklása az egész hadjárat vagy háború sorsát eldönti, mindig ott van, ahol a fő erők állnak. Ám miután ezek rendszerint mozognak, helyüket változtatják a térben, így a

hadszintér döntő pontja is folyamatosan vándorol. Ezért nem létezik úgynevezett „kulcsterep”¹⁴, amelyet egy-egy táj, államtér esetében történelmileg állandónak lehetne tartani. S ezen a ponton vissza kell utalnunk a Kárpátok védőképességéről írottakra: az csak akkor játszhatja a döntőpont-, vagy „kulcsterep”-szerepet, amennyiben kellő katonai erővel biztosítjuk. Amellett, hogy Clausewitz tagadja földrajzilag az ország kulcsának létét, azt viszont elismeri, hogy lehetnek döntő fontosságú pontok, amelyek birtoklása hatást gyakorol a hadműveletekre. E gondolatot tovább vezetve és a hadtörténeti földrajzra alkalmazva azt mondhatjuk: kellő számú ilyen pont térbeli halmaza alkothat magas tájenergiájú térséget. Am ennek kialakulása, az ilyen tájenergia megnövekedése egy hadszíntéren – a dolog belső logikájából eredően – nyilván „az ország kulcsától” a „kulcstereptől” függ. Vagyis magától a főerők térbeli helyváltoztatásától. Ehhez képest válik katonai értelemben egy pont, vagy több pont halmaza döntő fontosságú ponttá, katonai funkciójú térré. Amennyiben a fentiekben elmondottakat a Felső-Tiszavidéki katonai régióra alkalmazzuk, és ehhez végiglapozzuk történelmi atlaszainkat,¹⁵ akkor azt látjuk, hogy e térségben huzamosabb ideig alig-alig tartózkodtak fő erők, általában csak átvonultak rajta. E régió nem lehetett az ország kulcsa. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a török és a kuruc korban itt is szép számmal találunk kisebb-nagyobb várakat, és az ország hadügyi térszerkezetének jelentős vára, Munkács itt fekszik. Ez arra utal, hogy a Felső-Tiszavidéki katonai régiónk döntő fontosságú pontok halmaza.

A Csüllög Gábor által a középkori Magyarország térszerkezeti rendszerében elkülönített Kelet-tiszáninneri régió, amely véleményünk szerint nagy vonalaiban lefedi a Felső-Tiszavidéki katonai régiót, a Kárpát-medence hatalmi, katonai területi szerveződésében periféria lehetett. Erre utal, hogy a Tiszáninneri régió várhálózata mintegy összefonódik a Felvidék nyugati felével, s Csüllög Gábor kutatásai szerint az úgynevezett Dunáninnen és a Tiszáninnen egyetlen „hegyvidéki város zónát” alkot a kései középkorban.¹⁶ Ám az általa közölt térképvázlat szerint¹⁷ a Kelet-Tiszáninneri régió a 13-14. századra, amikor a várak térszervező funkciója egyik virágkorát éli, láthatóan a már említett város zóna térbeni elenyészését mutatja. Elsősorban Fügedi Erik és Engel Pál alapműveiből ismert,¹⁸ hogy a 13. századtól Magyarországon új vártípus jelenik meg, és ez nem csak az építés módjában tér el élesen a korábbiaktól, hanem funkciójában is. Ez a vártípus a környező, hozzá kapcsolódó birtoktesttel együtt alkotja majd a kései feudális territoriális hatalom alapját. Vagyis ez a vártípus kevésbé védelmi, mint inkább igazgatási és gazdasági funkciót tölt be.¹⁹ Mindez nyilván azt is jelentheti, ahol kevés a vár, ott gyengébb a territoriális hatalom, és gyengébb a gazdasági tevékenység is. Ebből arra lehet következtetni, hogy a gazdasági, társadalmi periféria egybeeshet a katonai perifériával. Ezt az egybeesést a politikai, katonai események változtathatják meg oly módon, hogy miközben hadügyi szempontból felértékelődik, addig gazdasági tekintetben a korábbi helyzetében marad a vidék.

2. Határtérség és ütközőzóna

A Felső-Tiszavidéki katonai régió szerepét hadtörténelmünkben a Közpon-ti-nagymedencén belüli és az Erdélyi-medencéhez viszonyított fekvése határozza meg. Geográfiai elhelyezkedéséből eredően a medencecsoport belseje felé néző táj, amelynek szerves része a zárt politikai földrajzi külső határ. Az utóbbi határtartóssága közismerten magas értékű. Esetében – a Prinz Gyula által publikált térkép szerinti zárt hegykeret ellenére pulzáló magyar államterületi változásait is figyelembe véve – a magyar történelem állandó határvidékéről beszélhetünk.²⁰

A magyarság Kárpát-medencei megtelepedését követően kialakított, mind a négy égtáj felé kiépített gyeplétszámrendszer, valamint az ott talált hegyvidéki nyers táj alkotta határvidék a honfoglalást követő évszázadokban fokozatosan elenyészett. Területi elrendeződésének fontos jellemzője volt, hogy északon és keleten lassan haladt a hegyvidéki koszorú külső pereme felé, míg nyugaton – Fodor Ferenc alaptanulmánya szerint – csak egyetlen gyeplétszám húzódott. Míg az utóbbi már kezdeti állapotában is a későbbi államhatár mentén haladt, addig északon és keleten több, egymás mögötti vonalat találunk: a belső medencék birtokbavétele csak fokozatosan valósult meg. A Felső-Tiszavidéki katonai régióban három jelentős gyeplétszámot sikerült kimutatni.²¹ Amiként a különböző birtokok növekedtek, vándoroltak a hegykeret felé, úgy nőtt az államterület²² és úgy alakulhattak ki újabb és újabb gyeplétszámok. Mindez katonaföldrajzi szempontból – véleményünk szerint – olyan térszerkezeti elemet jelentett, amelynek mélységét kevésbé a gyeplétszámok egymás utánisága, mintsem egy adott határként is felfogható gyeplétszám és az előtte, valamint mögötte elterülő nyers táj alkotta.²³

Az általunk vizsgált régió védelmi funkcióját azonban nem pusztán a Kárpát-medencén belül elfoglalt helye és földrajzi adottságai határozták, határozzák meg, hanem determinálják a Kárpátok hegyvonulatán túli politikai földrajzi és geopolitikai folyamatok is. Elsősorban a Lengyelalföld, a Mazuri-tóhátság, valamint a Volhíniai- és a Podóliai-hátság s nem utolsósorban a Kelet-Európai-síkság egésze államterületeinek fejlődési folyamatai hozták létre azokat az államokat és társadalmakat, amelyek a Felső-Tiszavidéki katonai régiót a külső támadóval szemben védelmi funkciójú tájjá tették. A közép- és kelet európai államfejlődések – a magyar történelem során – meglepően kevés ilyen politikai földrajzi képződményt eredményeztek.²⁴

A Kárpátoktól északra és északkeletre a Lengyel Királyság és a Kijevi Nagyfejedelemség, majd az ezekhez társuló Kumánia, Arany Horda, később pedig a lengyel-litván hatalmas államterület fennállásuk során – saját koruk normáihoz mérten – viszonylag békés kapcsolatokat ápoltak a Magyar Királysággal. Ennek köszönhető, hogy a Felső-Tiszavidéki katonai régió védelmi arcával is a Kárpát-medence belseje felé fordult. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebből az irányból ne érték volna hazánkat jelentős katonai támadások. Az újkorban ezek veszélye – különösen az orosz államterületnek a 18. század eleje után bekövetkezett tudatos megszer-

vezése, nyugati terjeszkedése, végül pedig Közép-Európába történő betüremkedése miatt – nőtt meg. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence északkeleti határzónája a Halics és Lodóméria irányában indított magyar hódító hadjáratok kiinduló térsége volt. A korszak háborúit tipizáló Kristó Gyula kategóriái²⁵ – kalandozások, kun betörések, az állam megszületését követő háborúk, védekező és támadó hadjáratok – között jelentős szerepet játszanak a területi terjeszkedést szolgáló vállalkozások. Ezek északkeleti sikereinek geográfiai feltételét a Kárpátokon túl kialakult politikai földrajzi vákuum-térség teremtette meg.

A kun betörések mellett az első jelentős katonai támadás északkelet felől, a Felső-Tiszavidéki katonai régió át a 13. század közepén érte Magyarországot: a mongol invázió. Jóllehet a mai magyar társadalom tudatában úgy él, hogy a tatár seregek az egész Kárpát-medencét feldúlták, lakosságát jelentős részében elpusztították, ám ez nem fedí a földrajzi valóságot. A mongol erők valóban eljutottak a medencecsoport távoli vidékeire is, de a kor hadseregeinek mérete, valamint a meghódítandó területek nagyságának arányából eredően a pusztítás csak sávszerű lehetett. E mellett szól az az érv is, hogy a tatárok célja nem a lakosság teljes kiirtása volt, hanem az ország meghódítása, majd szolgálatukra történő megszerzése.²⁶ Történelmi atlaszaink is ilyen, sávszerű módon ábrázolják a tatárjárást.²⁷ Nincsenek pontos adataink a Felső-Tiszavidéki katonai régió sorsáról a tatárjárás folyamán, de földrajzi szempontból úgy véljük, hogy miután a tatár főerők a Vereckei-hágón át léptek be a Kárpát-medencébe, e táj súlyos károkat szenvedhetett, a pusztulás zónájának kezdeti szakaszát alkothatta.

A következő hadtörténelmi időszak, amikor – védelmi funkciójú tájként – a Felső-Tiszavidéki katonai régió szerephez juthatott a török hódoltság másfél évszázada volt. Miként majd látjuk ebben, valamint a Rákóczi-korban e vidék elsősorban az ütközőtérség szerepét töltötte be, ám főleg Tokaj Hegyalja katonaföldrajzi tájenergiája megnőtt. A török kor Kárpát-medencei hadszínterén a Habsburg-török összeütközés fő térsége a Központi-nagymedence volt, a hadműveletek tengelyét a Duna alkotta. Miután a Török Birodalom fő ellenfele a Habsburg-birodalom lett és ennek közép-európai központja Bécs, a Kárpát-medence nyugati kapujának közvetlen közelében feküdt, így a török seregek fő támadási iránya erre tartott. Ennek volt köszönhető, hogy katonai szempontból felértékelődött a Dunántúli-középhegység, valamint az azon átvezető, a hadak által jól használható átjárók csoportja a Nyugati-nagymedencébe és a nyugati kapuhoz. Ez a képlet magában hordozza, hogy a Felső-Tiszavidéki katonai régió – miután nem esett a hadműveletek fő irányába – sajátos katonaföldrajzi perifériává vált. Egyedi volt abban az értelemben, hogy most a medence belseje felé fordulva alkotott védelmi tájat, s hogy kevésbé a hegyvidéki koszorú, mint előtere nyert ilyen funkciót. A török államter betüremkedése a Kárpát-medencébe és az azon belüli terjeszkedése csak kezdetben szorítkozott a Duna két oldalára. Az idők folyamán keleti és nyugati irányban is növekedett, és nagy általánosságban expanziója a Kárpát-medence belső közép-

hegyvidéki, a belső medencéket egymástól elválasztó térszíneinél állt meg, akadt el. Ebben a tekintetben a török hódítás hulláma fel-fel csapott a Felső-Tiszavidéki katonai régió – mint említettük elsősorban Tokaj Hegyalja – apró váráig, de itt lendülete már megtört. Mind Bécs, mind Isztambul, mind pedig Gyulaféhevár számára e táj geopolitikai puffer maradt.²⁸

A török kort követően e régió békés világ volt. Majd csak az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc eseményei szakítják meg ezt. Ekkor ismét védelmi funkciójú tájjá válik, jöllehet ez kevésbé érvényesült, mint amiként azt ránézésre gondolnánk. A Felső-Tiszavidéki katonai régiót az 1848 késő nyara és 1849 augusztusa közötti, Kárpát-medencei háború eseményei még ha nem is kerülték el, de kevésbé érintették. 1849 januárjában, amikor Görgey tábornok a magyar fő erőket a felvidéki bányavárosokon – Léva, Selmecbánya, Lőcse, Eperjes, Kassa – keresztül vezeti, részben a Hernád völgyében, a Felső-Tiszához, akkor a hadműveletek szintén csak az általunk vizsgált régió peremét érintik. Amikor pedig megtörténik az orosz csapatok inváziója, azok zöme nem az Uzsoki- és a Vereckei-hágókon lépnek Magyarország területére, hanem a Duklai-hágón át és attól nyugatra. Az orosz főerők a Bátfa-Eperjes-Kassa-Miskolc vonalon haladnak, ami ismét csak érinti a Felső-Tiszavidéki katonai régiót. Míg a másik oszlop Árva vármegyén keresztül hatol be a magyar államtérbe. A minket érdeklő térségben Kazinczy Lajos ezredes Munkács és Beregszász központtal mintegy 7 000 fő újoncból szervez köteléket, amellyel Erdély felé indul, és majd a főserég kapitulációja után Zsibónál, 1849. augusztus 24-25-én teszi le a fegyvert.²⁹

A 19. század második felének boldog békeidőit követően az első világháború első időszakában válik a Felső-Tiszavidéki katonai régió a clausewitz-i értelemben vett hadszíntér, az ország kulcsává. Mint ahogyan már láttuk ennek az a feltétele, hogy a főerők itt helyezkedjenek el és e térség birtoklása – a döntő fontosságú pontok megőrzése – lehetetlenné tegye a medencerendszerbe való betörést és ezzel megakadályozza a politikai és katonai katasztrófát. Ennek lehetősége az úgynevezett kárpáti betörésekkel – Uzsoki betörés (1914. szeptember-október), Kárpáti húsvéti csata (1915. március-április) – valósult meg.³⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres erői a Nagy Háború kezdetén a keleti fronton elveszítették a hadműveleti kezdeményezést és ennek eredményeként az orosz erők elfoglalták a birodalom galíciai és bukovinai területeit. A Monarchia csapatai csak a Kárpátokban tudták megállítani őket, sőt Máramaros sziget rövid időre orosz megszállás alá került. A küzdelem a Duklai-hágótól a Tatár-szorosig terjedt ki, és mindvégig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a – mi értelmezésünk szerint – Felső-Tiszavidéki katonai régió orosz kézbe jut. E földrajzi periféria birtokában az orosz csapatok – kihasználva a kedvező út- és vasúthálózatot – könnyen kijuthattak volna az Északi-középhegység déli pereméhez, amelynek mentén továbbhaladva már Budapestet, a nyugati kaput és Bécset fenyegethették volna. A nyugati kapu birtokbavétele pedig – földrajzi szempontból – az osztrák-magyar államtér létét veszélyeztette: ennél a pontnál volt két részre tagolható a Monarchia.³¹

A Felső-Tiszavidéki katonai régió az első világháborút követően a Károlyi Mihály nevével fémjelzett politikai kurzus, valamint a Magyarországi Tanácsköztársaság rövid idejű fennállása alatt ismét a katonai szakma érdeklődésének középpontjába került. Az 1918. december 21-én létrehozott Ruzska Krajna autonóm terület zömében e régióra esett, de később érdemleges katonai szerepet nem játszott.³² Ellenben Magyarország északkeleti határvidéke igen. Amikor a magyar Vörös Hadsereg kihasználva a román és a csehszlovák hadseregek kimerülésének rövid idejét, ellentámadást készített elő, akkor az a döntés született, hogy az első csapást a cseh és szlovák erőkre mérjük. A főcsapás irányának kiválasztásakor számításba kellett venni annak lehetőségét is, hogy a lenini Szovjetunió felé kell támadni, azzal felvenni a hadműveleti kapcsolatot. Ez a szovjet-orosz katonai segítségnyújtás lehetőségének megteremtésén túl, egyben jelentősen megnövelte volna a magyar diplomácia mozgásterét a béketárgyalásokon. Amikor egyértelművé vált, hogy a szovjet-orosz katonai segítségnyújtás pusztán fantazmagória, akkor született meg az a döntés: elválasztandó egymástól a román és a csehszlovák erőket, a magyar Vörös Hadsereg főcsapását az északi front jobb szárnyán, a Miskolc-Kassa-Eperjes-Bártfa irányában mérni. Az utóbbi várost 1919. június 10-én sikerült elfoglalni.³³ E támadás nem a Felső-Tiszavidéki katonai régió területén, hanem annak peremén haladt. Az első, a szovjet-orosz katonai kapcsolat elérése érdekében folytatandó támadásnak kellett volna Ruzska Krajnán, vagyis a tanulmányunk témájául választott területen áthaladnia.

A Felső-Tiszavidéki katonai régió – védelmi funkciójú tájként – a második világháborúban ugyanolyan szerepet játszott, mint a Nagy Háborúban. Az 1938 és 1941 között végrehajtott területi revízió részeként történt az úgynevezett kárpát-aljai bevonulás (1939. március 15-18.), valamint a második bécsi döntést követően (1940. augusztus 30.) Észak-Erdély visszacsatolása. Ekkor sajátosan torz alakú magyar államtér jött létre, amelynek keleti határai a történeti Magyarország határaival estek egybe: az Északkeleti- és a Keleti-Kárpátokban húzódtak. A magyar katonai vezetés – részben a Nagy Háború, valamint az 1918-1919. évi honvédő háború tapasztalataiból kiindulva – arra számított, hogy a keleti front hadműveletei elérhetik Magyarországot, mint amiként annak lehetősége is fennállt, hogy az évszázadok óta gyülemlő Kárpát-medencei etnikai és vallási feszültségek³⁴ most egy román-magyar háborúban manifesztálódhatnak. Valójában ezért került sor az újbóli magyar kárpáti határövezetben az úgynevezett Árpád-vonal, vagyis katonai védművek és erőelemek rendszerének kiépítésére. Rendeltetése a nagy erőkkel, jelentős technika felvonultatásával támadó fél megállítása és betörtének megakadályozása volt a Kárpát-medencébe. A nagy anyagi és pénzügyi források felhasználásával kiépített Árpád-rendszer beváltotta a hozzáfűzött várakozásokat. Szabó József János – az Árpád-rendszer feltárója, tudományos feldolgozója – alapl műveiben már elemzően rekonstruálta e térbeli védelmi létesítményt.³⁵ Részben az ő kutatási eredményeire támaszkodva mondhatjuk, a Felső-Tiszavidéki katonai régió újból döntő fontosságú pontok halmazává vált, sőt egy rövid ideig

az „ország kulcsa” szerepét töltötte be. Az Északkeleti-Kárpátok előterében, majd az Árpád-vonalban védő 1. magyar hadsereg fokozatosan lassította, majd meg is állította az orosz erőket.³⁶ Az utóbbiak csak nagy nehézségek árán voltak képesek birtokukba venni a mai Szlovákia területét, amihez hozzájárultak a kedvezőtlen orográfiai viszonyok is (a folyók általános iránya északról dél felé mutat, míg a támadást keletről nyugat felé kellett folytatni.) A szovjet Vörös Hadsereg Dél-Erdélyen keresztül volt képes kijutni a Központi-nagymedencébe, miközben a Felső-Tiszai katonai régió Árpád-vonalában tartották magukat a német és a magyar erők. Az itteni csapatokat csak 1944 október végén harcolva vonták ki a Kárpátokból, amikor a Nagyvárad-Nyíregyháza-Debrecen térségében vívott ütközet után a bekerítés fenyegette őket. Ekkor a szovjet-orosz erők egy része már Kecskemét környékén, Budapest előterében küzd a fővároshoz vezető utakra való kijutásért.³⁷

A Felső-Tiszavidéki katonai régió későbbi sorsában még egy alkalommal játszott fontos szerepet hadtörténelmünkben, ekkor már területileg zömében Kárpátukrajna néven, a Szovjetunió államterének részeként. A tanulmányunk elején említett, az államhatárok által szabdaltnál alföldi területei és a zárt hegyvidéki terület hozzátartozó része a két világháború közötti évtizedekben a csehszlovák állam fennhatósága alá tartozott. A második világháborút lezáró békekötések és Közép-, valamint Köztes-Európa területi rendezése során a Szovjetunió expanziójaként annak nyugati határai mentén ütközőállamokból álló zónát alakítottak ki. Ennek része volt hazánk is. Moszkva egyértelmű katonai törekvése lehetett, hogy az európai megszállt zóna országaival legyen közös határa. Ez Magyarország esetében úgy realizálódott, hogy a mai elnevezés szerinti Kárpátalját (Kárpátukrajnát) az orosz birodalmi térhez csatolták. Elvétele Csehszlovákiától látszólag jelentéktelen területi rendezés volt, ám a valóságban nagyon is céltudatos geopolitikai lépésnek bizonyult. Katonailag előnyös helyzetbe juttatta a Szovjetuniót. Kárpátukrajna birtokában Moszkva kiküszöbölte annak veszélyét, hogy egy reá nézve kedvezőtlen fegyveres konfliktus esetén fegyveres erőinek ismét meg kelljen küzdeniük azokkal a katonaföldrajzi nehézségekkel, amelyekkel már 1944-ben is hadművelési gondok voltak. S nem utolsósorban a Kárpátok alföldi előterének birtokában az orosz erőknek megvolt az a lehetőségük, hogy már hadművelési csoportosításukat felvéve, széles arcvonalon tudjanak belépni a Központi-nagymedencébe.

A fentiekben leírt geopolitikai és katonaföldrajzi tény az 1956. évi forradalom és szabadságharc sorsára volt hatással. Ma még túl keveset tudunk 1956 történetéről, de néhány eddigi feldolgozásból³⁸ már most is látható, hogy a szovjet-orosz hadsereg élt a kiváló katonaföldrajzi lehetőséggel. A forradalom leverésében nemcsak az akkor már Magyarországon állomásozó szovjet csapatok vettek részt. Az orosz főerők – a Kárpáti Katonai Körzetben való felkészülés után – a szovjet-magyar határ átlépésével törtek be Magyarországra, miközben egy hadosztály erővel Temesvár felől, a román-magyar határon át is támadtak.³⁹ Geopolitikai szempontból nézve a zárt politikai földrajzi határok nélküli magyar államtér lerohanása éppen abból a Felső-Tiszavidéki katonai régióból indult, amely – mint láttuk –

korábban éppen védelmi funkciójú tájként szolgált, s amelynek védelmi jellege most más irányba fordult. Míg korábban a magyar államteret, most egy keleti nagy birodalom peremvidékeként annak nagyhatalmi érdekeit oltalmazta.

A tanulmányunk témájául szolgáló vidék – ahogyan munkánk elején írtuk – a magyar történelemben a periférián túl egy időszakban politikai földrajzi magterületként is szolgált. Amennyiben pontos dátumokhoz szeretnénk kötni ezt az időszakot, akkor ennek kezdete és vége a Rákóczi-szabadságharcéval (1703-1711) esik egybe. Egykori neves Rákóczi-kutatónk, Bánkúti Imre állította össze azt a fontos forráskiadványt, amelynek második térképi táblája – a Rákóczi-szabadságharc fontosabb csatái 1703-1711 címmel – szépen mutatja e nemzeti küzdelmünk fontos földrajzi sajátosságát: geográfiai foltszerűségét.⁴⁰ Értendő alatta, hogy a szabadságharc folyamán a Kárpát-medence nagyságához viszonyítva, szinte elenyésző méretű katonai kötelékek mozogtak a térben, és így egy-egy hadjárat sikeres megvívásával egész országrészeket, nagytájakat lehetett birtokba venni. Ennek köszönhetően élesen kirajzolódik a Felső-Tiszavidéki katonai régióba eső magterület, az Északkeleti-Kárpátok és a Tiszahát vidéke, ami részben egybeesik a Rákóczi család birtokaival is.⁴¹ A centrális katonaföldrajzi pont Munkács. Az itt említett magterületet – kevésbé éles kontúrokkal – jól megjeleníti a II. Rákóczi Ferenc tartózkodási helyeit megörökítő, több feldolgozásban is megtalálható térkép.⁴² Ezen a tartózkodási helyeket jelölő pontok a Felső-Tiszavidéken erős sűrűsödést mutatnak. A szabadságharc innen indult és 1711-ben e vidékre is szorult vissza. S ha már a felkelés kezdete szóba került, – hadtörténeti földrajzi érdekeségként – érdemes megemlékeznünk arról, hogy ehhez az eseményhez kötődik a magyar hadtörténelemben egyébként ritka eltévedések egyike. Rákóczi Zavadkánál lépte át a magyar határt, ám saját memoárja szerint előző nap: „... estére pedig azon vettük észre magunkat, hogy eltévedtünk a szorosokban. Minthogy másnap reggel nem érkezhettünk el a kijelölt helyre, megszálltunk egy Klimiec nevű faluban, a Magyarországot és Lengyelországot elválasztó Beszkid-hegyek lábánál. Ez, ha jól emlékszem, 1703 június 16-án volt...”⁴³

A Felső-Tiszavidéki katonai régió szabadságharc magterületévé történő emelkedésének azok a politikai térbeli folyamatok voltak előzményei, amelyek az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország közötti ütközőzóna (a Partium) területéhez köthetők. Lukinich Imre monográfiájából immár közel egy évszázada részletes képünk van Erdély területi változásairól és a Partium fokozatos kiemelkedéséről a Kárpát-medence politikai földrajzi térszerkezetében.⁴⁴ A 16-17. század folyamán Erdélyhez csatolt Partium, valamint a hét vármegye (Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Borsod) nem pusztán a fejedelemség területi expanzióját jelentette, hanem az utóbbi révén egy olyan geopolitikai puffer kialakulását is, amely mélyreható társadalmi, hadtörténelmi események színterévé vált. A hét vármegye – amelyek 1621-1629 és 1645-1648 között tartoztak Erdélyhez – egy részükkel a Felső-Tiszavidéki katonai régió területére estek, és hogy ez valódi, hatalmi átmeneti térség volt, azt mi sem bizonyítja jobban: az erdély-

lyi államtérhez kapcsolásuk időszakában közéjük ékelődve találjuk a mindéig királyi kézben maradt Ung vármegyét. A Habsburg-török-erdélyi vetélkedés során Északkelet-Magyarország hatalmi viszonyai mindvégig zavarosak voltak. A politikai erőterek összeütközése és egymásba hatolása meglehetősen képlékeny hatalmi terület kialakulását eredményezte. A Bocskai-szabadságharc főbb hadműveleteit ábrázoló térképen szépen kirajzolódik, hogy a hegyaljai vidék volt a felkelés magterülete.⁴⁵ Tokaj Hegyalja várai a Habsburg-erdélyi küzdelmek hosszú évtizedeiben játszanak majd jelentős szerepet a magyar hadtörténelemben. Északkelet-Magyarország, a Partium és a hét vármegye a Wesselényi Ferenc vezette összeesküvés kudarca (1666) után fokozatosan az elégedetlenkedő társadalmi csoportok és az elbocsátott végváriak rétegének gyülekező térsége lett. Ennek nyilvánvalóan kedvezett a térség geopolitikai puffer jellege: itt nem érvényesülhetett teljes erejében sem a királyi, sem a fejedelmi hatalom. Véleményünk szerint ez a sajátos társadalom- és politikai földrajzi képlet egészében majd Thököly felső-magyarországi fejedelemségében mutatkozik meg. Nem tudunk arról, hogy ennek a rövid idejű államtérnek geográfiáját feldolgozta-e történeti földrajzunk.⁴⁶ Annyi azonban már most elmondható, hogy ennek keleti fele jelentős részben egybeesik a Felső-Tisza-vidéki katonai régióval, valamint II. Rákóczi Ferenc tartózkodási helyeinek keleti csoportjával. A kettő közötti történeti földrajzi kapcsolatot pedig egyértelműen az 1697. évi hegyaljai felkelésben látjuk.

3. Összegzés

Tanulmányunkban egy olyan Kárpát-medencei vidék hadtörténeti földrajzi vázlatát igyekeztünk összefoglalni, amely egységes, a megszokotthoz hasonló történeti tájként nem értelmezhető. Ezért kellett bevezetnünk a Felső-Tisza-vidéki katonai régió terminus technicusát, amely etimológiailag kissé nehézkesen hangzik, de tartalmában lefedi a Kárpát-medence észak-keleti földrajzi perifériáját. Amint láttuk, e vidék csak általános földrajzi értelemben volt periféria, míg a hadtörténeti földrajz látásmódja szerint egyes történelmi időszakokban magterületté vált, vagy éppen elveszítette geográfiai periféria jellegét. Így joggal vetődhet fel a kérdés: ezt a mai állapotában országhatárokkal szabdaltságot minek tekintjük? Válaszunk csak annyi lehet: olyan perifériának, amelyre nemzetünk hadtörténelmének eseményei egyes időszakokban élesen ráirányították nemzetünk figyelmét.

JEGYZETEK

1. Kiss Lajos (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára [Negyedik, bővített és javított kiadás] I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 693. old.
2. A Kárpátalja értelmezéséről lásd: Kiss Lajos (1988): u. o.; Filep Antal (1980): Kárpátalja. In. Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 3. kötet. 84. old.; Kósa László-Filep Antal (1983): A magyar nép táji-történeti tagolódása [Negyedik, változatlan kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest. 125-127. old.; Hajdú-Moharos József (1995): Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia, Kárpátalja leírása, Földrajzi vázlat. Balaton Akadémia. Vörösberény. 80. old.; Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In. Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old.; Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
3. Izsák Tibor et al. (2012): Kárpátalja. In. Dövényi Zoltán (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 942-970. old.
4. Dövényi Zoltán (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere [Második, átdolgozott és bővített kiadás]. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 135-139. old.
5. Csorba Csaba (1980): Várak a Hegyalján, Tokaj-Ónod-Szerencs. Zrínyi Kiadó. Budapest. 160. old.
6. Csüllög Gábor (2011): A Felvidék történeti régiói. Közép-Európai Közlemények. 2011/1. szám. 122-131. old.
7. Szántó Imre (1964): Az európai hadszínterek katonaföldrajza. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 24-29. old.
8. Clausewitz, Carl von (1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest. 8. old.
9. Gulyás László (2009) 65. old.
10. A már hivatkozott, Kósa-Filep-féle tájtagolás (1983) hat tájunktat jelöli a Hegyalja földrajzi elnevezéssel és annak különböző formáival. Esetünkben Tokaj Hegyaljáról van szó, amelyet így határoztak meg: „...Az egykori Abaúj és Zemplén megyék területén kialakult termelési táj az Eperjes-Tokaji hegylánc délnyugati, déli, délkeleti szegélyterületén...” (112. old.)
11. Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 353. old.
12. Kristó Gyula (1986): Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 117-130. old.
13. Clausewitz, Carl von (1962): id. m. 252. old., Réczey Ferenc fordítása.
14. Clausewitz, Carl von (1962): id. m. 251. old.
15. Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.; Bereznay András (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio. Somorja.

16. Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarországon középkori településhálózatában. In: Frisnyák Sándor-Csuhák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyháza 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza-Zürich. 47-54. old.
17. Csüllög Gábor (2004). id. m. 50. old.
18. Fügedi Erik (1977): Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest.; Engel Pál (2003): Vár és hatalom, Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. In: Uő.: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest. 162-197. old.
19. Tanulmányunknak nem feladata a kései középkor Magyarországra jellemző területi hatalmi rendszer geográfiai értelmezése és feldolgozása. Így csak arra a lehetséges hipotézisre mutathatunk rá, hogy a vár és a hozzá kapcsolódó birtoktest magját egy eredetileg védelmi jellegű építmény – a középkori vár vagy annak valamilyen előzménye (pld. lakótorony) – alkotja. Ez arra utal, hogy – figyelembe véve az 1242 utáni várépítési programot – ellentétben az Engel Pál már idézett tanulmányában írottakkal, a területi hatalom geográfiai alapját determinálhatták katonai védelmi szempontok is. Hiszen a várak, főleg az ekkor rohamosan szaporodó kövárak létesítésénél nyilvánvalóan szerepet játszhattak a katonaföldrajzi helyi értékek, valamint a tájenergiák is. Véleményünk szerint e kérdés megoldásában jelentős segítséget nyújtana a várbirtokok történeti földrajzi vizsgálata, s nem utolsósorban a vár és a hozzá tartozó földbirtok tájhasználati térmodelljének megalkotása.
20. Prinz Gyula (1938): id. m. 350. old.; Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. Szent István Társulat-Püski Könyvkiadó. Budapest. 400-401. old.
21. Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények 1936/1-2. szám. 113-144. old.; Kring Miklós (1934): A magyar államhatár kialakulásáról. Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet. Budapest. 3-26. old.; Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László (1973): Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973/4. szám. 639-660. old.; Vékony Gábor (1983): A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In.: Tőkei Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok, Tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 215-236. old.
22. Kring Miklós (1934): id. m.
23. E katonai és hadtörténeti földrajzi vélekedésünk még tudományos bizonyításra vár, amelynek alapvető módszertani eljárásának azt tartjuk; a Ratzel-féle határfejlődési processzusba illesztve értelmeznünk kellene a Kárpát-medencei és a Kelet-Európa egyéb vidékein létesített gyepüket, gyepűrendszereket. Az utóbbiakról jó áttekintést nyújt Vékony Gábor (1983): id. m. A kérdéskör vizsgálatakor feltehetően új értelmezésekre nyújthat lehetőséget a Turner-féle frontier és a gyepük – mint katonaföldrajzi térelemek – összehasonító vizsgálata. Az előbbiekről lásd: Hollander, Arie N. J. den (1975): A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia 1975/2-3. szám. 312-323. old., valamint Uő. (1980): Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.

24. Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag, Berlin. 249-394. old. és 395-426. old.
25. Kristó Gyula (1986): id. m. 159-177. old.
26. Borosy András (1991): Történetírók a tatárjárásról. Hadtörténelmi Közlemények 1991/1. szám. 3-21. old.
27. Glatz Ferenc (szerk.) (s. d.): Magyarország története térképeken elbeszélve 1-4. Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig. MTA Történettudományi Intézete – História. Budapest. 24-25. old.; Dudar Tibor (főszerk.) (1991): id. m. 110. old.; Kristó Gyula (1986): id. m. 115. old.
28. E kor konkrét, a tájhoz kötött katonai eseményeiről jó összefoglalást ad Csorba Csaba (1980): id. m.
29. Bona Gábor (szerk.) (1998): A szabadságharc katonai története, Pákozdtól Világosig 1848-1849. Zrínyi Kiadó. Budapest. 179. és 241. old.; Uő. (2000): Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban [Harmadik átdolgozott, javított kiadás]. Heraldika Kiadó. Budapest. 423-424. old.
30. Sziij Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 333. old. és 700-701. old.
31. A kárpáti betörések modern földrajzi értékelését lásd: Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 88-91. old. Az úthálózat térképét közli Gabányi János (1916): Téli hadjárat a Kárpátokban. In. Lándor Tivadar (szerk.): A Nagy Háború írásban és képen, Északon és délen II. Athenaeum. Budapest. 221. old. A birodalom területi szét-szakíthatóságáról lásd: Rónai Horváth Jenő (1893): Pozsony és a Közép-Dunavonal I-II. Hadtörténelmi Közlemények 1893. évi kötet. 121-131. és 250-265. old.
32. Sziij Jolán – Ravasz István (2000): id. m. 602. old.
33. A magyar Vörös Hadsereg északi hadjáratáról lásd: Liptai Ervin (1960): A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Kiadó. Budapest. 314-439. old.; valamint Nagy Miklós Mihály (2011): Az 1919. évi felvidéki hadjárat geográfiai kérdései. Közép-Európai Közlemények 2011/1. szám 89-101. old.
34. Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért; regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
35. Szabó József János (2002): Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. Timp Kft. Budapest.; Uő. (2015): Kárpáterődítés 1940-1944, Magyar katonai erődítések Kárpátalján és Székelyföldön, Az Árpád-vonaltól az Árpád-állásig. Pillangó Kiadó. Budapest.
36. Dombrády Lóránd-Tóth Sándor (1987): A Magyar Királyi Honvédség 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 320-360. old.; Gosztonyi Péter (1992): A Magyar Honvédség a második világháborúban. Európa Könyvkiadó. Budapest. 155-168. old.
37. Szabó József János (2002): id. m. 266-268. old.; Nevenkin, Kamen (2014): Bécs még várhat, A Budapesti hadművelet bevezető szakasza. PeKo Publishing Kft. Budapest. 181-194. old.

38. Horváth Miklós-Márton Mátyás-Mosonyi László (2006): 1956 eseményei 56 térképen és képeken, Történelmi atlasz. HM Térképészeti Kht. Budapest.; Horváth Miklós (2003): 1956 hadikronikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
39. Horváth Miklós (2003): id. m. 467. old.
40. Bánkúti Imre (1976): Rákóczi hadserege 1703-1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 2. t.
41. A Rákóczi-birtokok területi elhelyezkedését újabban közli: R. Várkonyi Ágnes-Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest. 27. old.
42. Újabb közlését – II. Rákóczi Ferenc táborhelyei, 1703-1711 címmel közli: R. Várkonyi Ágnes-Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): id. m. 479. old. Jelenlegi ismereteink szerint a fejedelem tartózkodási helyeire vonatkozó adatsort – néhány korábbi vállalkozás összegzéseként – először Esze Tamás közölte az 1955-ben publikált Kuruc vitézek folyamodványai (Hadtörténeti Intézet. Budapest) című művének 550-556. oldalán.
43. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig (1978) Akadémiai Kiadó. Budapest. 303. old.
44. Lukinich Imre (1918): Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
45. A térképet közli Liptai Ervin (főszerk.) (1984): Magyarország hadtörténete két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 248-249. old. között.
46. Thököly fejedelemségének elhelyezkedését a Kárpát-medence politikai térszerkezetében lásd: Bereznay András (2011): id. m. 134-135. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánkúti Imre (1976): Rákóczi hadserege 1703-1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Baranyi Béla (szerk.) (2009): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest.
- Bereznay András (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio. Somorja.
- Clausewitz, Carl von (1961-1962): A háborúról. I-II. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Csorba Csaba (1980): Várak a Hegyalján, Tokaj-Ónod-Szerencs. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In. Frisnyák Sándor-Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Zürich. 47-54. old.
- Csüllög Gábor (2011): A Felvidék történeti régiói. Közép-Európai Közlemények. 2011/1. szám. 122-131. old.
- Dombrády Lóránd-Tóth Sándor (1987): A Magyar Királyi Honvédség 1919-1945. Zrínyi Kiadó, Budapest.

- Dövényi Zoltán (főszerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat, Budapest.
- Engel Pál (2003): Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest.
- Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepek földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények 1936/1-2. szám. 113-144. old.
- Fügedi Erik (1977): Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Glatz Ferenc (szerk.) (s.d.): Magyarország története térképeken elbeszélve 1-4. Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig. MTA Történettudományi Intézete-História. Budapest.
- Gosztonyi Péter (1992): A Magyar Honvédség a második világháborúban. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
- Hajdú-Moharos József (1995): Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia, Kárpátalja leírása, Földrajzi vázlat. Balaton Akadémia. Vöröshévíz.
- Hollander, Arie N. J. den (1975): A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia 1975/2-3. szám. 313-323. old.
- Hollander, Arie N. J. den (1980): Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- Horváth Miklós (2003): 1956 hadikronikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Miklós-Márton Mátyás-Mosonyi László (szerk.) (2006): 1956 eseményei 56 térképen és képeken, Történelmi atlasz. HM Térképészeti Kht. Budapest.
- Kiss Lajos (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II. [Negyedik, bővített és átdolgozott kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kósa László-Filep Antal (1978): A magyar nép táji-történeti tagolódása [Negyedik, változatlan kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kring Miklós (1934): A magyar államhatár kialakulásáról. Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet. Budapest.
- Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfü László (1973): Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973/4. szám. 639-660. old.
- Lukinich Imre (1918): Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari Verlag. Berlin.
- Nagy Miklós Mihály (2011): Az 1919. évi felvidéki hadjárat geográfiai kérdései. Közép-Európai Közlemények. 2011/1. szám. 89-101. old.

- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Ortutay Gyula (főszerk.) (1977-1982): Magyar néprajzi lexikon I-V. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III. Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes-Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabó József János (2002): Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. Timp Kft. Budapest.
- Szabó József János (2015): Kárpáterődítés 1940-1944, Magyar katonai erődítések Kárpátalján és Székelyföldön, Az Árpád-vonaltól az Árpád-állásig. Pillangó Kiadó. Budapest.
- Szijj Jolán-Ravasz István (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest.
- Vékony Gábor (1983): A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In. Tőkei Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok, Tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 215-236. old.